

ח"י רות על עברית, אנגלית, וערבית

הנושא שלי הוא יחסו של חיים יהודה רות לשלוש שפות: עברית, אנגלית, וערבית.¹ אני יודע כי תלמידיו ומוקיריו של פרופ' רות ז"ל ירימו גבה, ויאמרו לי: סימתינהו לכולהו שבחי דמרך? ! למה הפסקתי אחרי שלוש שפות בלבד? כלום לא עסק רות גם בשפות אחרות? למה לא כללתי צרפתית בכותרת? הרי רות כתב מחקרים חשובים על דקארט, ובזכותם זכה לתואר הנפוליוני רס"המעלה: Officier d'Académie. ולא רק על דקארט כתב אלא גם על אלבר קאמי.² ולמה לא הזכרתי בכותרת יוונית ולטינית? רות היה מומחה לפילוסופיה קלאסית. שנים רבות לימד נושא זה באוניברסיטה העברית בירושלים, חיבר את הספר הפופולרי 'מורה דרך בפילוסופיה היוונית' (1939), ותרגם מיוונית לעברית ספרים נבחרים מן המטפיזיקה, האתיקה הניקומאכית, והפוליטיקה לאריסטו. ולמה לא כללתי גם גרמנית? אמנם רות לא כל כך אהב את ההגות הגרמנית המופשטת והמסורבלת, אבל היה בקי בה. הוא שהה כחוקר בציריך בשנת 1921. והולנדי? הרי רות תרם תרומה ניכרת לחקר המדען ההולנדי כריסטיאן הייגנס. בחרתי בשלוש השפות, העברית, האנגלית, והערבית, משום שלשפות אלו היה לדעתו של רות, תפקיד חשוב בבניין ארץ ישראל ומדינת ישראל.

נתחיל בעברית.

רות סיים את לימודיו באוקספורד בשנת 1922 בשלושה תחומים: פילוסופיה, קלאסיקה, ועברית בתר"מקראית (חז"ל וימי הביניים). משרתו הראשונה הייתה כמרצה לפילוסופיה באוניברסיטת מנצ'סטר, שם לימד מ-1923 עד 1927. בשנת 1928 התמנה כפרופסור חבר לפילוסופיה באוניברסיטה החדשה בירושלים והופקד על הקתדרה ע"ש אחד העם. הוא ושמואל הוגו ברגמן היו שני הפרופסורים הראשונים בחוג לפילוסופיה.

לפני שמינה את רות למשרה זו, הקאנצלר של האוניברסיטה, ד"ר יהודה ליב מאגנס, התכתב עמו כדי לבדוק אם הוא מתאים. ההתכתבות התנהלה באנגלית בשנת 1926. מאגנס, שהיה אדם יסודי, לא ביקש רק קיצור תולדות חיים, רשימת פרסומים,

¹ דברים אלה נאמרו בערב עיון לזכר פרופ' ח"י רות (1896-1963), ממייסדי החוג לפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים, במלאות חמישים שנה למותו, במכון ון ליר בירושלים, 17 ביוני 2013.

² באותו ערב עיון לזכר רות, הרצתה ד"ר אנבל הרצוג על "ח"י רות ואלבר קאמי". כפי שהעידה, מסתו החלוצית של רות על קאמי (1955) הציעה אחד הניתוחים הפילוסופיים הרציניים הראשונים להגותו.

ומכתבי המלצה. הוא שאל את רות שאלה קשה: כיצד לדעתך יש ללמד פילוסופיה באוניברסיטה העברית?

רות ענה לו במסמך מרתק, שנכלל כנספח בעבודת הדוקטור של יונה קציו עליו. הוא נאחז במילה "העברית" ב"האוניברסיטה העברית", ופתח את דבריו בקביעה ובשאלה משלו: לשוננו איננה מחבבת את המופשט, ואם כך הדבר, כיצד ניתן לחלום על הוראת הפילוסופיה בעברית באוניברסיטה העברית?³ לשאלה זו, עונה רות, יש שתי תשובות.

התשובה הראשונה. הפילוסופיה בירושלים אינה חייבת להיות בדיוק כמו הפילוסופיה באתונה העתיקה או באירופה המודרנית. הפילוסופיה האירופית סתה מן הדרך בגלל השימוש המופרז במושגים מופשטים. יש לברך אפוא על פילוסופיה המסתייגת ממושגים מופשטים ויוצרת אותם רק מתוך כאב.⁴ בספרו האנגלי על שפינוזה, שהופיע שלוש שנים לאחר מכן בשנת 1929, רות כתב שהייתה לשפינוזה "אימה מפני הפשטות" (a horror of abstractions).⁵ בעיני רות, שפינוזה היה פילוסוף עברי, והגותו הייתה ביסודה עברית. ניתן לומר אפוא שלדעתו יש לשפה העברית "אימה מפני הפשטות", ודווקא משום כך היא מתאימה מאד לפילוסופיה – אולי יותר מן השפה הגרמנית המחבבת יותר מדי את המופשט. יש לשים לב, כי כבר בתחילתו של המסמך ששלח למאגנס, רות מדבר על פילוסופיה עברית חדשה ועצמאית שלא תהיה רק חיקוי של הפילוסופיה האירופית, אלא שתתרום תרומה ייחודית להגות העולם. התשובה השנייה. כבר יש לנו אוצר מילים בסיסי של מונחים מופשטים בעברית הודות לספרות ימי הביניים. רות מצביע כאן גם על פילוסופים גדולים, כמו ר' לוי בן גרשם ור' חסדאי קרשקש, שכתבו בעברית,⁶ וגם על מתרגמים מעולים, כמו משפחת התיבונים, שתרגמו ספרי מופת פילוסופיים לעברית. הוא מזכיר גם פילוסופים מודרניים שכתבו בעברית, כמו ר' נחמן קרוכמאל, וגם תרגומים עבריים מודרניים לספרים פילוסופיים (שם, עמ' 331-333). רות מדגיש במיוחד את תרומתם של המתרגמים לדורותיהם, שהכריחו את העברית להתמודד מילה במילה עם השיטות

³ "Now if our language is fundamentally, I often suspect incurably, unsympathetic towards the abstract, how can we dream of 'philosophy in the Hebrew University' at all?" (Jan Katzew, "Leon Roth: His Life and Thought," PhD dissertation, The Hebrew University of Jerusalem, 1997, p. 331)

⁴ "[T]he European mind has been led astray by its facility in its use of abstractions, and we would...welcome a language for...philosophic thought, in which abstractions...are only manufactured with pain" (ibid.)

⁵ 'שפינוזה', תרגם י' אור, ירושלים, מאגנס, תשל"ד, עמ' 43. אור מתרגם: "סולד מהפשטות". ראו קציו, עמ' 28.

⁶ "the greatest being Gersonides and Crescas," p. 333

הפילוסופיות הגדולות ועם המדעים השונים, וכך הרחיבו אותה. הם נאלצו לחדש מילים, וחדשו אותן במיומנות רבה. רות הסיק מכך מסקנה מעשית. עלינו היום (1926) להמשיך ביתר שאת וביתר עוז את עבודתם של אותם המתרגמים. גם אנחנו חייבים לתרגם את הספרים הפילוסופיים החשובים לעברית – כדי לאתגר את העברית, לבחון אותה, ולהרחיב אותה.⁷

רות היה לא רק נאה דורש אלא גם נאה מקיים. זמן קצר לאחר שהגיע לירושלים, הוא ייסד את הסדרה "ספרי מופת פילוסופיים", הקיימת עד היום הזה. בסדרה זו הופיעו בתקופתו ספרים משל אפלטון, אריסטו, רמב"ם, דקארט, פסקל, לייבניץ, לוק, יום, ברקלי, רוסו, קאנט, מיל, ראסל, ועוד. רות עצמו תרגם חלק מן הספרים וערך את רובם.

ובכן, רות האמין בחשיבותם של תרגומים כדי להכשיר את העברית לשימוש בעיון פילוסופי מתקדם. ברם, פתאום, תוך כדי דבריו על חשיבותם של המתרגמים ותרגומיהם, הוא עוצר וכותב: אולי הסוד ליצירה פילוסופית חדשה בעברית אינו נמצא במה שהמתרגמים יכולים לתרגם אלא במה שאינם יכולים לתרגם. כלומר, אולי הוא אינו נמצא דווקא בעברית החדשה המשופצת, הדומה לשפות האירופיות, אלא בעברית התנ"כית השורשית, השונה מהן.⁸ רות אהב את התנ"ך ואת מחשבתו, וכתב רבות על כך לאורך כל חייו. הוא סבר שהתנ"ך חשוב לא רק לדת אלא גם לפילוסופיה. הרשו לי לצטט עתה משפט נוסף מן המסמך שרות שלח למאגנס בשנת 1926: "האלמוות נמנעת לכל יצירה של הגאונות היהודית שלא נכתבה בעברית או לפחות תורגמה אליה".⁹ הספרים הפילוסופיים היהודיים בימי הביניים שנכתבו בערבית ושתורגמו לעברית נקלטו כחלק מהותי מן הספרות היהודית, ואילו הספרים שנכתבו בערבית ולא תורגמו לעברית נשכחו. מוסר ההשכל ברוו: מי שרוצה לכתוב פילוסופיה יהודית נצחית חייב לכתוב בעברית.

בשנת 1941, רות, אז רקטור האוניברסיטה, נשא את ההרצאה השנתית של הרקטור בהר הצופים ובחר בנושא: "מה עשתה האוניברסיטה בשביל הלשון העברית?" התשובה הפשוטה לשאלה זו, הוא אומר, היא שהאוניברסיטה נתנה שיעורים – יותר מארבעת אלפים שיעורים מאז היווסדה, ו"כל השיעורים האלה ניתנו כמובן בלשון

⁷ "[I]n this age of transition, as in the medieval period, the greatest services to the Hebrew language are to be done in the field of translation. We want to know what the language is capable of," p. 332

⁸ "[It is possible that] the true line of Hebrew philosophical development lies not in the modernized language or in what the translators are able to translate, but in the ancient language and in what the translators cannot translate," pp. 333-334

⁹ "[I]mmortality is denied to any product of the Jewish genius which was not written in or at least turned into Hebrew," p. 336

העברית".¹⁰ אולם, מטעים רות, האוניברסיטה נתנה שיעורים לא רק "בעברית" אלא גם "לעברית". הווי אומר: היא מלמדת לא רק את הסטודנטים, אלא גם את העברית. מה היא לימדה אותה? היא לימדה אותה "לדבר בלשון המדעים" (עמ' ג; 'העולם', שם). רות מסביר, כי מלמדים בעברית גם במוסדות אחרים, אבל האוניברסיטה שונה מכל מקום אחר. היא שונה משום שהיא אוניברסיטה. היא אוניברסלית, כוללנית, יסודית, שיטתית, מקיפה את הכול, ואינה מוותרת על כלום. "האוניברסיטה כאוניברסיטה אינה מסתפקת בפחות מהטוב ביותר, הטוב ביותר שהושמע עד ימינו בעולם המדע... אין אנחנו מקבלים התנצלות מהלשון. הלשון אינה יכולה? מה זה אינה יכולה? היא מוכרחה; ואם אינה רוצה, כופים אותה עד שתאמר רוצה אני!" (שם). כאשר המורים והתלמידים באוניברסיטה מכריחים את העברית לדבר לשון המדעים, היא מתפתחת, מתחזקת, מתרחבת, ואכן מדברת לשון המדעים. זהו מה שהאוניברסיטה העברית עשתה בשביל הלשון העברית.

כאותה ההרצאה בשנת 1941, רות, כרקטור, דיבר בגאווה על התלמידים של האוניברסיטה. הוא הזכיר את הדוקטורים הטריים – במדעי הרוח, מדעי החברה, ומדעי הטבע. "הדוקטורים החדשים, שבלי שום ספק מצטיינים במקצועם, מצטיינים גם בלשון". הוא מבהיר שאינו מדבר על פילולוגיה. האוניברסיטה, הוא מזכיר לנו, אינה ועד הלשון. "בוועד הלשון נוצרות מלים. באוניברסיטה נוצרים אנשים. ואין אני מדבר כאן על המלים שמשמשים בהן הדוקטורים, אלא על הדוקטורים שמשמשים במלים". רות מעיר כי דבריו על "דרישות העברית" אינם מתייחסים רק לדוקטורנטים, אלא גם לכל הסטודנטים באוניברסיטה, החל "מהתלמיד הצעיר ביותר" (עמ' ד; 'העולם', עמ' 21ב). רות נהג לדרוש שמות. מהו פירוש השם "האוניברסיטה העברית"? יש לו שני מרכיבים: "אוניברסיטה" ו"עברית". האוניברסיטה העברית, רות מסביר, מיוסדת הן על המדע ("אוניברסיטה") הן על הלשון העברית ("עברית"). "מזיגה זו בין המדע ובין העברית, יצירת מדע בעברית" – זוהי "האוניברסיטה העברית" (שם). העברית הנה מהותית לאוניברסיטה העברית. "בשיעורים, במעבדות, בבחינות, בשייכות ובתזכירים ובמודעות ובמכתבים ובמסיבות ובטקסים ובנזיפות – הכל עברית ורק עברית!" (עמ' ה; 'העולם', שם)

רות כאמור אהב את התנ"ך. הוא עמד על הצורך לשמור על הזיקה של העברית העכשווית לתנ"ך. בהרצאתו המרתקת על "ההידמות לאלוהים ומושג הקדושה" (1931), הוא כתב: "הלא...מתאמצים אנו לדבר, לאו דווקא מה שנקרא 'תל-אביבית', אלא מה שהוא, אחרי כל החילופים, לשון הקודש".¹¹ בחיבור אחר, הוא התלהב מכך שבעברית

¹⁰ "מה עשתה האוניברסיטה בשביל הלשון העברית?" הרצאת רקטור האוניברסיטה, ירושלים, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"א, עמ' ב; נדפס גם בכתב העת 'העולם' כז-כח (תש"א): 421א.

¹¹ רות, 'הדת וערכי האדם', ערך צ' אדר, ירושלים, מאגנס, תשל"ג, עמ' 30.

המתחדשת ילד שובב נקרא "פרא אדם", וילדה שובבה נקראת "פרה אדומה".¹² לאורך השנים רות הרצה וכתב רבות על הנושא של תחיית העברית בארץ ישראל. במאמר אחד שפרסם על הנושא בשנת 1959 בכתב עת בריטי, הוא שאל: באיזה תאריך נולדה העברית המודרנית? מתי בדיוק היה המעבר מעברית מסורתית לעברית מודרנית? והוא ענה: לא עם רמח"ל ולא עם משה מנדלסון, לא עם אליעזר בן יהודה, ולא עם ביאליק, טשרניחובסקי, או אחד העם. לא עם המדקדקים והמחנכים, ולא עם החלוצים – אלא מתי? רות ידע לנקוט השנה המדויקת. העברית המודרנית נולדה בשנת 1922, כאשר השלטון המנדטורי הבריטי חוקק חוק מהפכני שלפיו העברית, יחד עם האנגלית והערבית, היא שפה אזרחית ומדינית רשמית. בעקבות חוק זה, כל מסמך, כל חוק, כל הנחיה שלטונית, כל הליך משפטי, כל טקס, כל נאום, כל מודעה ציבורית – הכול הכול היה צריך להיאמר בעברית ולהיכתב באותיות המרובעות שלנו. חוק זה של ממשלת המנדט הכריח את העברית להפוך לשפה מודרנית לכל דבר.¹³

הסבר מפתיע. אולי נכון, אולי לא. מכל מקום, הוא הולם את עמדתו הפוליטית של רות, שהעריך את השלטון הבריטי בארץ ישראל. הוא היה אחד הציונים היחידים – אולי היחיד – בשנות הארבעים שטענו כי יש להאריך את המנדט הבריטי. הוא צפה (בצדק) שחלוקת הארץ לשתי מדינות תביא בהכרח לאלימות, ואף שהיה בזמנו חבר בתנועת ברית שלום הוא לא האמין שכינון מדינה דו-לאומית היה בריביצוע. הוא חשב שהפתרון הסביר ביותר היה הארכת המנדט הבריטי. ועתה, במאמר הזה שכתב בשנת 1959, אחת-עשרה שנים לאחר הקמת מדינת ישראל ושש שנים לאחר ירידתו ממנה – הוא טען למעשה שיש להורות למנדט הבריטי לא רק על שלטון מתוקן, אלא גם על תחיית העברית כשפה מודרנית.¹⁴

לפני שאני עובר לדעותיו של רות על השפה האנגלית, עלי לומר משהו על ההבדל בין דעותיו על העברית לבין דעותיהם של מנהיגי האוניברסיטה העברית בירושלים כיום. בינואר השנה, הסנאט של האוניברסיטה העברית בירושלים החליט על שינוי בתקנון לגבי עבודות דוקטור. לפי הכללים המקוריים, היה על התלמיד להגיש את העבודה בעברית, אלא אם כן היו סיבות המצדיקות כתיבתה בשפה אחרת. לפי הכללים החדשים, על התלמיד להגיש את העבודה "בעברית או באנגלית". לאמור,

Leon Roth, "The Resurgence of Hebrew," *Jewish Journal of Sociology* 1 (1959): 184 ¹²

שם, עמ' 180. ¹³

¹⁴ על דבריו של רות ביוני 1947 בעד הארכת המנדט הבריטי, ראו קצין, עמ' 353. בקיץ 1953, לאחר 25 שנים בירושלים, רות שב לאנגליה. גורם חשוב בהחלטתו היה יחסה של המדינה לערבים. ראו קצין, עמ' 85-89, 108-109, 319-320, 330. השוו מאמריי, "הפרדוקס הדתי-מדיני על-פי חיים יהודה רות", בתוך אביעזר רביצקי (עורך), 'דת ומדינה', ירושלים, המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ה, עמ' 359-360, 364-365; "לאחר קיביה: ישעיהו ליבוביץ, חיים יהודה רות, ונחמה ליבוביץ", בתוך אביעזר רביצקי (עורך), 'ישעיהו ליבוביץ: בין שמרנות לרדיקליות', ירושלים, מכון ון ליר, תשס"ז, עמ' 355, 361-363.

שתי השפות שוות־ערך. העברית איבדה את הבכורה באוניברסיטה העברית.¹⁵ נשיא האקדמיה ללשון העברית, פרופ' משה בר־אשר, ביקר את ההחלטה בחריפות, תיאר אותה כביטוי ל"תסביך הנחיתות", והעיר שזו "נסיגה חמורה מהכיוון שקבעו המייסדים של האוניברסיטה".¹⁶ ללא ספק זו נסיגה חמורה מהכיוון שקבע בזמנו חיים יהודה רות כרקטור האוניברסיטה.

נעבור עתה לדעותיו של רות על השפה האנגלית.

בשנת 1945, רות פרסם ספר המבוסס על הרצאותיו באוניברסיטה: 'שבעה פרקים על אנגליה ודרכי הדמוקרטיה האנגלית'. שתי מטרות מעשיות היו לספר: (א) אם המנדט יימשך, שנדע להסדר טוב יותר עם תרבות הממשל; (ב) ואם תקום מדינה יהודית, שתהיה דמוקרטית, לפי הדגם האנגלי.¹⁷ בספר זה רות דיבר גם על חשיבות השפה האנגלית.

האנגלית, טען רות, חייבת להיות "לשון־המשנה", אחרי עברית, בקרב יהודים בארץ ישראל. עם תום מלחמת העולם השנייה, האנגלית היא השפה החשובה בעולם בכלל ובעולם היהודי בפרט. היא שימושית. היא מאפשרת לנו לקרוא עיתונים זרים, לפענח אותיות על קופסאות המיובאות מחו"ל, ולהבין ביטויים בלועזית כגון "הקבינט מתפטר" או "יש ויכוח בבית הלורדים". קיצורו של דבר, האנגלית היא השפה הבינלאומית החדשה, "הפתח לעולם הרחב" (עמ' 74-76, 83).

אין לפחד מן האנגלית, מרגיע רות. הוא מבהיר כי לא לומדים אנגלית כדי להפוך לאנגלים. ואז הוא מעיר הערה מעניינת מאד, הנכתבת מנקודת ראות של יהודי ארצישראלי שאינו אנגלי: לאנגלים, כמו לכל עם, "היתרונות והחסרונות שלהם". אילו רצינו להפוך את עורנו, אולי היינו בוחרים להיות אנגלים, ואולי לא. אבל "בחירה זו אינה עומדת לפנינו, שהרי כבר בחרנו – או נבחרנו – בחירה אחרת. הרינו יהודים, וחזרנו לארץ אבותינו כדי לבנות מחדש את החיים היהודיים, וחלק עיקרי מחיים אלה מהווה הלשון ... העברית. האנגלית בשבילנו לשון־משנה, לשון זרה" (עמ' 73-74). ועוד, מוסיף רות: "נושאי התרבות האנגלית" היום, אחרי המלחמה, הם "מצפון העולם". ומהו המצפון שלהם? התנ"ך! "מצפון זה אנו היהודים פעם יצרנו". המוסר

¹⁵ החלטת הסנאט משקפת מגמה כללית באוניברסיטה. בוועדות קידום מכורים פרסומים באנגלית על אלה בעברית; כנסים אקדמיים רבים מתנהלים באנגלית בלבד; ההנהלה מעודדת את המורים ללמד שיעורים באנגלית, ובשנים האחרונות יש בכל שנה יותר מ־300 שיעורים באנגלית, לא כולל את ביה"ס לתלמידים מחו"ל, ואשר לביה"ס לתלמידים מחו"ל, חל שם שינוי פדגוגי בעשור האחרון, והיום הדגש אינו עוד כבעבר בלימוד נמרץ של השפה העברית ("האולפן") אלא ב"לימוד בישראל באנגלית".

¹⁶ ראו שחר חי, "דוקטורט באנגלית", 'ידיעות אחרונות', מדור חינוך ובריאות, 16.1.13.

¹⁷ 'שבעה פרקים על אנגליה ודרכי הדמוקרטיה האנגלית', תל־אביב, יבנה, הקדמה, עמ' 7: "שתי מטרות, האחת לעזור לנו להבין את אופיים והלך־מחשבתם של האנגלים, השנייה לציין כמה מדרכיהם שמהן נוכל ללמוד".

האנגלי הוא המוסר התנ"כי, המוסר שלנו (עמ' 85). ולכן, כאשר מלמדים אנגלית בבתי ספרנו, יש רק ספר אחד שהכרחי באמת ללמד. לא שייקספיר ולא מילטון, אלא התנ"ך האנגלי! "אין זאת הלצה", אומר רות. "אנו שותפים לאנגלים ... וכתב-החווה בינינו הוא התנ"ך... ובתנ"ך נוכל להתאחד עם האנגלים בלי חשש של התבוללות מצדנו. להיפך... ההתבוללות מצדם!" (עמ' 81-82)

נעבור עתה לשפה הערבית.

רות לא שלט בערבית. כאשר ערך את התרגום העברי הביניימי של ר' משה אבן תיבון ל'מילות ההיגיון' של הרמב"ם (1945), נעזר בפרופ' דוד צבי בנעט בהשוואת המקור הערבי.¹⁸

בשנים שלפני קום המדינה, כפי שראינו, רות דיבר רק על האנגלית כשפה הזרה השנייה בארץ, ולא הזכיר את הערבית בהקשר זה. הוא גם חשש מן התרבות הערבית, וכתב פעם: "נשקפת לנו במזרח סכנת הלבנטיניות".¹⁹

עם זאת, ברגע שקמה המדינה, הוא שינה את גישתו. בהרצאה חשובה ביותר, "דינא דמלכותא", שנשא בכנס של מורים בירושלים, בניסן תש"ח, חודש לפני הכרזת העצמאות, דיבר על החינוך במדינה העברית החדשה. הוא לא הזכיר את השפה האנגלית כלל. ברם, כאשר נדרש לנושא האזרחות במדינתנו החדשה, הוא אמר דברים רבי המשמעות:

אנו רוצים לחנך אזרחים טובים. אך במדינה העברית יהיו גם ערבים. מספרם יהיה גדול. אנו מוכרחים אפוא ללמוד להכירם. ולא רק את לשונם, אלא גם את דתם ותרבותם, ודרך חייהם... אם סימן האזרח הוא שיכבד אזרחים אחרים, האזרח של המדינה העברית יהיה זה שיכבד את האזרח החבר שלו, יהא גם ערבי. וכיבוד אינו אפשרי בלי ידיעה, וידיעה צריכים לקנות.²⁰

דומה כי לפי דברים אלה של רות, לא רק שיש הכרח ללמד את השפה הערבית בבתי הספר בארץ, אלא אולי יש לכלול אותה בלימודי הליבה.

נסכם את דעתו של חיים יהודה רות על שלוש השפות האלו: עברית, אנגלית, וערבית. כיהודים, אנחנו חייבים לדעת עברית. כאזרחי העולם, אנחנו חייבים לדעת אנגלית. וכאזרחי מדינת ישראל, אנחנו חייבים לדעת ערבית.

האוניברסיטה העברית בירושלים

¹⁸ רמב"ם, 'ספר מלות ההגיון', ערוך ומפורש ע"י ח"י רות, הושווה עם... המקור הערבי ע"י ד"צ בנעט, ירושלים, מאגנס, תשט"ו; וראו שם, עמ' xi-x; וגם עמ' vii-viii על "מסורת לשוננו" ומונחי תורת ההיגיון.

¹⁹ 'שבעה פרקים על אנגליה', פרק ו, עמ' 78.

²⁰ דינא דמלכותא, ירושלים, הסתדרות המורים העברים, תש"ח, עמ' 13; השוו מאמרי, "הפרדוקס הדתי-מדיני" (הע' 14 לעיל), עמ' 359-360, 365.